

JOSEP CORELL I L'EPIGRAFIA ROMANA DE SAGUNT
(INSCRIPCIONS ROMANES DEL PAÍS
VALENCIÀ. I. SAGUNTUM I EL SEU TERRITORI)

Xavier Gómez Font
Universitat de València

Josep Corell Vicent (X. Gómez Font, col·l.), *Inscripcions romanes del País Valencià. I. Saguntum i el seu territori*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2002. *Fontes Històriques Valencianes*, 12. 2 toms. 404 + 392 pp.; 19 x 27 cm; rústica. ISBN: tom IA: 84-370-5524-5; tom IB: 84-370-5525-3; obra completa: 84-370-5523-7. 76 =

La Universitat de València, en la seua col·lecció *Fontes Històriques Valencianes*, nº 12, acaba de publicar el primer volum de l'obra *Inscripcions romanes del País Valencià*, que és el corresponent a Saguntum i el seu territori¹. L'autor, Josep Corell, i el seu equip d'investigació (entre els quals ens comptem, havent col·laborat en aquest volum) és segurament el millor i més reconegut estudiós de l'epigrafia romana —i hebrea— del País Valencià. Ha publicat diversos treballs i llibres sobre l'epigrafia romana de les nostres terres, i és col·laborador del magnum opus de l'epigrafia romana: el *Corpus Inscriptionum Latinarum*².

¹ A partir d'ara empraré la sigla IRSAT, que és també la proposada per a cites posteriors.

² Per a més informació sobre aquesta monumental obra, editada per l'Acadèmia de les Ciències de Berlín-Brandenburg, hom pot consultar <http://www.bbaw.de/forschung/cil/index.html>

³ Corell, J. (1987). "Notas sobre un manuscrito inédito de Luis Galiana", *Caplletra*

Aquest llibre forma part del magne projecte que fa vora vint anys encetà J. Corell: el *Corpus d'inscripcions romanes del País Valencià*. I, com ja s'ha apuntat, aquesta obra, que constarà de 4 llibres, figura amb mèrits propis en la col·lecció abans al·ludida de *Fonts Històriques Valencianes*. Efectivament, aquesta sèrie quedaria òrfena de no comptar amb els primers textos històrics de la nostra terra. I és que l'epigrafia ens dóna un dels primers testimonis escrits (quan no l'únic) de la nostra història i de la nostra cultura. I l'obra comença amb el volum dedicat a *Saguntum*, sens dubte la ciutat romana més important del nostre país.

No és la meua intenció fer una ressenya del llibre, car en ésser col·laborador de J. Corell en aquesta sèrie i concretament en aquest volum, no puc garantir la màxima objectivitat, ni vull ometre els lligams d'amistat, gratitud i —em sia permesa l'expressió— complicitat amb el meu mestre Josep Corell. Deixarem per als (més) savis en epigrafia romana l'emissió de judicis sobre el treball realitzat i la bondat del mateix. Per tant, em limitaré a fer una crida (que no justificació) sobre la seua oportunitat, una breu exposició sobre el seu contingut, i a la fi, per tal de facilitar als estudiosos la seua puntual consulta, una taula de concordances que explicaré en el seu moment. I parle de puntual consulta d'un llibre que mereix una lectura amatent.

Si, com he dit, aquesta obra s'adiu indiscutiblement amb la col·lecció universitària en què s'insereix, nogensmenys és oportú que la primera notícia sobre el llibre figure en aquesta revista, *Arse*, en la qual s'han publicat bona part de les troballes que, fonamentalment els socis del Centre Arqueològic de Sagunt (F. Roca i M. Vera in primis) han donat a conèixer.

L'epigrafia romana de Sagunt compta amb la obra de Francisco Beltran Lloris, de referència inexcusable: *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium: cronología, territorium, notas prosopográficas, cuestiones municipales*. (València, 1980, Servicio de Investigación prehistòrica). Com ja apuntem a la nostra introducció, és un corpus modèlic: acurat, exhaustiu i fet d'acord amb els criteris de l'epigrafia actual. Ha estat i és un punt de referència tant pel que fa a l'epigrafia saguntina, com la de la Península Ibèrica en general. Aquesta, però, te ja vint-i-dos anys, temps en el qual s'han produït nombroses exca-

Josep Corell:
*Inscripcions romanes
del País Valencià*

.I.A.

(SAGUNTUM I EL SEU TERRITORI)

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

2002

fonts històriques valencianeS

vacions arqueològiques, troballes casuals i fins i tot redescobriments que exigien una actualització del corpus. L'any 1995 veié la llum la reedició del volum del CIL corresponent a Saguntum, concretament el fascicle 14, sota la direcció del dr. G. Alföldy —una de les màximes autoritats en epigrafia romana—, i en el qual participà, precisament com a especialista en aquesta zona, Josep Corell. Per qui coneix aquesta obra, però, resulta innecessari explicar que, malgrat el seu inestimable valor i la seua inqüestionable autoritat, tant la presentació del mateix (succinta, en llatí, amb poques fotografies —i al final del llibre—), com la manca provisional d'índexs, aquesta obra no és incompatible —ans bé al contrari— amb el volum que presentem. Cal afegir que s'indica precisament i exacta el lloc actual on es conserven totes les inscripcions, ara per ara prou disperses, indicació que ve a ser un prec insistent sobre la necessitat d'un Museu Arqueològic en condicions per aquesta ciutat.

Aquest volum recull les inscripcions romanes de Saguntum i el seu territori, els límits dels quals, aproximadament es correspondrien amb la comarca del Camp de Morvedre, com a nucli del mateix; pel sud abastaria la franja septentrional de l'Horta Nord (amb el Puig, Puçol i Rafelbunyol); pel nord integrarien el territori les comarques de la Plana Baixa, la Plana Alta i l'Alcalatén (ampliant un poc el territori que li atribueixen tant Beltrán com Alföldy); el límit occidental seria la comarca de l'Alt Palància, que sembla no pertànyer a aquest territori; a l'est limita el territori amb la Mediterrània. Una informació més completa i detallada hom la pot trobar a la introducció i al Mapa 1.

Cronològicament recull totes les inscripcions romanes i paleocristianes (fins el s. VIII); recull també dues gregues, així com diversos instrumenta domestica força interessants i algun suport anepigràfic. Igualment figuren al final les referències d'autors sobre inscripcions no conservades, les inscripcions falses, les alienae, les no romanes i les dubtoses. Els mil·liaris de la zona apareixeran en el següent volum on hi figuraran tots els del País Valencià.

Segueix el corpus una estructura geogràfica i uns criteris constants tant en l'ordre com en la manera de presentar les inscripcions. Primer hi són les inscripcions de la ciutat de Saguntum, com es pot veure al mapa 2. Després figuren les del territorium en aquest ordre:

les inscripcions del terme de Sagunt, la resta de pobles de la comarca del Camp de Morvedre i la de les altres comarques del territorium, disposició que es pot comprovar en els mapes 3 i 4. Precisament els dos toms recullen d'alguna manera aquesta divisió: el tom primer du les inscripcions de la ciutat; el segon, les de la resta del territori. La forma de presentació és la comunament acceptada: inscripcions votives, defixions, honorífiques, sepulcral, de caràcter desconegut, instrumenta domestica i cristianes. Figuren relacionades per ordre alfabètic, tret de les imperials —que segueixen l'habitual ordre cronològic—. L'ordre de presentació —constant— és: número, classe, tipologia, material del suport, elements estructurals, decoració, estat de conservació, circumstàncies de la troballa, lloc de conservació, dimensions i bibliografia. Segueix el text, amb fotografia o dibuix (quan no es conserva la inscripció o es conserva en pitjors condicions que les del dibuix), traducció i l'aparat crític. A continuació venen disposats els comentaris epigràfic, onomàstic, lingüístic, històric... Finalment s'indica la datació.

Totes les inscripcions han estat objecte d'una revisió autòptica, precepte i preceptiva per una bona edició. Aquest treball de camp ha resultat feixuc —en som testimonis— i no només per l'extensió del territori, sinó també per la dispersió dels dipòsits, àdhuc els de la ciutat de Sagunt, que no oferien les millors condicions en molts casos per al seu estudi. Les dificultats que hem trobat han estat alleugerides en bona mesura gràcies a la bona disposició dels directors i personal dels museus consultats.

La bibliografia consultada és completa, pràcticament exhaustiva. Un aspecte, però, cal remarcar sobre la qüestió. En aquest llibre, Josep Corell dona a conèixer a la comunitat científica (com ja havia fet anteriorment) una sèrie de manuscrits que no havien estat tinguts en compte o que no s'havien aprofitat adientment (els manuscrits de Carbonell, Wijngaerde, Rubertí, Muñoz, Ballester, Velázquez, Marín, Dempere, Cerrillo, Lumiares, Fígols, Ribelles, Cebrián Mezquita, diversos anònims dels segles XVIII-XIX). Alguns d'aquests (autors i manuscrits) han estat o són estudiats puntualment per J. Corell i el seu equip³. Aquest treball sobre fonts manuscrites ha permés presentar 170 dibuixos d'inscripcions contingudes en els manuscrits. Així mateix, la revisió autòptica i la consulta de tota aquesta bibliografia ha permés

completar la informació que teníem de moltes inscripcions o presentar-ne d'altres desconegudes. En efecte, s'ha pogut corregir o precisar moltes notícies referents a les circumstàncies de la troballa —aspecte cabdal quan hom desconeix exactament el context arqueològic—, com ara la data, el lloc, les dimensions... Igualment gràcies a aquest treball s'aporten nombroses correccions i noves propostes de restitució d'inscripcions fragmentàries, algunes de les quals, com veurem tot seguit, són remarcables.

A més es presenten trenta-dues inscripcions inèdites, així com altres trenta-una que, tot i ser conegudes per publicacions recents, precisament per això no han pogut ésser recollides en els llibres de referència abans esmentats.

A tall de tast d'allò que el lector podrà trobar en el present volum, remarcaré algunes de les contribucions més notables a l'avenç de l'epigrafia romana de Saguntum. S'aporten referències desconegudes sobre les famoses inscripcions de Diana i es proposa una nova lectura per a dues d'aquestes (IRSAT 2 i 4). Es demostra que només va existir una inscripció de Claudi II —no dues o més com pretenien els editors anteriors— (IRSAT 30). Presentem una nova restitució per a la importantíssima inscripció del fòrum (IRSAT 80). A més es descobreix la inscripció del circ, fins ara desconeguda com a aital (IRSAT 81). Es publiquen diverses defixiones (IRSAT 13-18), part de les quals eren

3, 75-78; Corell, J. - Carbonell, M.J., (1989). "Inscripcions romanes del País Valencià en un manuscrit de Lluís Galiana", BSCC 67, 471-498; Corell, J. (1990). "Francisco Morató y Ordaz, un singular testigo de la epigrafía romana de Sagunto",

Arse 25, 93-106; idem (1992). "Inscripción de Jesús Pobre (Dénia, Alacant) en un manuscrito de G. Maians", Arse 27, 21-24; idem (1995). "Inscripciones romanes i cristianes de Sagunt en un Anònim de 1730", Actes del 1er Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre (Sagunt, 19, 20 i 21 de novembre del 1993). Braçal 11-12, 311-328; Ferragut, C. (en premsa). "Las 'Inscripciones del Reyno de Valencia' de Lumiares: el ms. y su edición por A Delgado en 1852", en XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, Barcelona 3-8 / IX /2002; Museros, L. (en premsa) "Inscripciones romanas del País Valenciano: el manuscrito de Lumiares", en III Congreso Internacional de humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje a Antonio Fontán. Alcañiz, 8-13 mayo 2000; Gómez Font, X. (2002). "De codicibus librisque antiquis ad res epigraphicas inlustrandas", Studia Philologica Valentina (Epigrafies, Homenatge a Josep Corell) 5, 215-233.

⁴ Barceló, C. (2002). "Làpida funerària de Murbatir (Sagunt, segle X)", Studia Philologica Valentina (Epigrafies, Homenatge a Josep Corell) 5, 169-177.

⁵ Redondo, J. (2002). "Assaig d'interpretació d'una inscripció poètica de Sagunt",

desconegudes i que semblen palesar l'arrelament de les pràctiques màgiques a Sagunt. Com a resultat d'anteriors publicacions i fruit d'un acurat i rigurós estudi, J. Corell posa de relleu la importància tant del santuari de la muntanya Frontera de Sagunt, dedicat a Liber Pater (IRSAT 365-404), com de la muntanya de Santa Bàrbara de la Vilavella (IRSAT 490-504), atribuït per Corell a Apol·lo. Aporta, a més, nova llum sobre l'important conjunt monumental de la muntanyeta dels Estanys d'Almenara, tot posant al descobert les falsificacions de V. Pla Cabrera, responsables del caos i la confusió que afecten de fa temps aquest singular i interessant jaciment (IRSAT 456-469). Cal remarcar que les darreres troballes arqueològiques en l'esmentada muntanyeta, realitzades amb posterioritat a la redacció definitiva d'aquest llibre, entre les quals cal remarcar l'aparició d'una ara votiva, corroboren en bona mesura les conclusions de l'autor. En el procés de inspecció de totes les inscripcions descobrí una inscripció àrab en la cara posterior d'una inscripció romana (IRSAT 282), estudiada i publicada posteriorment per la Dra. Carme Barceló⁴. També s'edita una inscripció romana que reutilitza una altra anterior igualment romana i que havia passat desapercebuda, a l'igual que l'anterior (IRSAT 346, 347), i una altra romana a la cara dreta d'una inscripció ibèrica (IRSAT 369). Tot i que ja era coneguda mereix una especial menció la única inscripció grega mètrica de tota la Península Ibèrica, trobada precisament a Sagunt i que ha estat objecte d'estudi per part del dr. Jordi Redondo (IRSAT 285)⁵. Igualment s'ha de remarcar que apareixen recollides totes per primera vegada en un corpus les inscripcions cristianes de l'àrea estudiada (IRSAT 318, 319, 469, 488, 489, 524). Finalment, no és menys important la contribució de Josep Corell a la qüestió de les inscripcions falses, alienae, no romanes i dubtoses, sobretot en IRSAT I, IX, i XVII-XXII.

Finalment, presente una taula de concordances, extreta dels completíssims índexs que figuren al final de l'obra, per tal de contribuir a una consulta més ràpida i directa per part dels epigrafistes que vullguen consultar puntualment una (o unes inscripcions). Ben bé podria

Studia Philologica Valentina (Epigrafies, Homenatge a Josep Corell) 5, 161-167.

⁶ Per a una millor comprensió, consulteu el llibre: es proposa, com ja he apuntat

anomenar-se aquesta “Taula de lectures corregides”, “Taula d’aportacions”, etc. Optem per “Taula de divergències”. Hi figuren només les inscripcions en les quals s’aporta una lectura del text divergent a aquella presentada per corpora o editors anteriors”. Per raons òbvies s’hi relacionen prenent com a referent CIL II². A continuació figuren les inscripcions inèdites o no recollides en corpora anteriors contingudes en el present corpus.

Estic ben segur que aquesta primera tramesa de les novetats — interessants i remarcables totes— així com el prestigi que Josep Correll s’ha sabut guanyar en el món de l’epigrafia romana, esperonaran a tota la comunitat científica interessada en qualsevol dels aspectes de la història de Sagunt a consultar aquesta excel·lent obra.

TAULA DE LECTURES DIVERGENTS ENTRE IRSAT
I ELS CORPORA O EDITORS ANTERIORS

<u>CIL II²</u>	<u>IRSAT</u>
14,291	1
14,293	3
14,294	4
14,300	154
14,307	21
14,313	27
14,315	30

una nova restitució que fa que els fragments canvien de lloc de vegades, i fins i tot que s’hagen d’atribuir a una altra inscripció (en aquest cas la del circ (IRSAT 81)

14,316	30		
14,342	92		
14,350	54	14,416	138
14,360	64	14,417	112
14,361	82	14,421	120
14,368	232	14,422	327
14,371	77	14,423	115
14,372	78	14,425	117
14,374abc 80bcd ⁶		14,428	426
14,374d	80e	14,431	141
14,374e.....	80f	14,432	144
14,374f.....	80g	14,434	143
14,374g	80j	14,435	145
14,374h	81	14,436	147
14,374i.....	80h	14,438	152
14,374k.....	80i	14,439	251
14,374l.....	80k	14,444	149
14,374m.....	80a	14,447	236
14,375	81	14,456	167
14,382	103	14,458	168
14,389	108	14,459	179
14,393	230	14,471	175
14,401	109	14,472	106
14,404	157	14,477	182
14,414	136	14,479	183
		14,481	181
		14,486	243
		14,487	187
		14,488	188
		14,489	189
		14,490	191
		14,501	246
		14,503	250
		14,505	202
		14,506	203
		14,507	199
		14,509	253
		14,510	254
		14,511	350
		14,512	255
		14,515	256
		14,516	258
		14,521	259
		14,529	218
		14,532	219
		14,533	220
		14,537	214
		14,540	223

14,541	225	14,604	435	14,660	374
14,542	269	14,605	436	14,661	377
14,546	262	14,606	437	14,662	376
14,547	267	14,608a.....	444	14,663	367
14,549	357	14,608b	447	14,664	368
14,552	257	14,609	445	14,665	375
14,555	349	14,611	439	14,672	373
14,556	283	14,612	441	14,673	388
14,558	233	14,613	442	14,674	401
14,562	318	14,614	440	14,675	372
14,563	197	14,615	443	14,679	400
14,564	235	14,616	444	14,681	393
14,566	287	14,620	455	14,682	398
14,568	227	14,621	322	14,683	387
14,569	273	14,622	409	14,684	384
14,570	288	14,623	410	14,685	391
14,577	298	14,625	408	14,687	456
14,579	300	14,630	412	14,688	468
14,583	339	14,631	362	14,691	472
14,585	405	14,632	364	14,696	470
14,586	337	14,635	416	14,698	464
14,587	333	14,639	359	14,702	458
14,589	326	14,641	418	14,703	473
14,591	157	14,642	419	14,707	469
14,594	323	14,644	420	14,710	477
14,595	324	14,650	426	14,712	480
14,596	325	14,651	428	14,713	479
14,600	453	14,655	422	14,714	481
14,602	433	14,656	365	14,716	490
14,603	434	14,657	373	14,718	496
				14,721	491

14,722	500	14,742	516
14,723	492	14,743	520
14,725	498	14,745	521
14,726a.....	495	14,746	519
14,729	486	14,747	523
14,730	487	14,749	522
14,731	507	14,751	538
14,732	508	14,753	537
14,734	510	14,754	536
14,736	525	14,755	539
14,737	526	14,757b	15
14,739	517	14,757	541
14,741	515	14,761	532

INSCRIPCIONS
INÈDITES O NO
RECOLLIDES
EN LES COL-
LECCIONS ANTE-
RIORS:

13, 14a, 14b, 17,
28, 61, 66, 217,
238, 244, 247, 264,
268, 275, 276, 285,
289, 291, 294, 295,
299, 303, 304, 305,

308, 309, 310, 313, 319, 338, 347, 369, 379, 380, 383, 392, 397, 399,
402, 403, 488, 489, 502, 503, 505, 506, 511, 512, 513, 530, 542

ARSE-SAGVNTVM

HISTORIA MONETARIA DE LA CIUDAD Y SU TERRITORIO

